

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.04.224>
УДК 911.3:930

Іван САВЧУК

кандидат географічних наук,
старший науковий співробітник,
Вища школа соціальних досліджень (Париж, Франція)
ivansavchuk@yahoo.com
<https://orcid.org/0000-0003-3779-0467>

СИСТЕМНА ГЕОІСТОРІЯ

Мета — розкрити наукові гносеологічну специфіку сучасної геоісторії. **Методологія дослідження.** Показано теоретико-методологічні особливості концепції економічних експортних циклів розвитку країни, географічного періоду, хорем і хоротипів. Їх упровадження у вітчизняні дослідження просторово-часових закономірностей суспільного розвитку, особливо з позицій історії та географії, допоможе не лише ліпше зрозуміти розвиток у минулому України, а й усвідомлювати сучасні відповідні процеси. **Наукова новизна.** Виразна міждисциплінарність досліджень із позицій системної геоісторії сприяє створенню цілісної картини впливу процесів минулого на сьогодення і дає підстави для прогнозування майбутнього суспільного розвитку. Важливе місце у цих дослідженнях належить концепції цілісності простору і часу у душі неокантіанства, усвідомлення часу не з позицій фіксизму набору подій, а як процесу, що має певний напрям розвитку і складається з різних (за швидкістю перебігу) видів часу (соціального, етнічного, біологічних ритмів, природних циклів). Відповідні наукові розробки широко застосовують у геополітиці і географії, щоб по-новому інтерпретувати становлення й розвиток сучасного глобального світу-системи. Об'єднання поліцентричного світу динамічною периферією в єдине ціле можливе завдяки постійному сильному зовнішньому тиску (принцип Рейно), натомість відсутність зовнішніх загроз сприяє поліцентричному розвитку (антипринцип Рейно). Важливе місце має використання хоремного підходу (особливо палеохорем) для визначення тривалих у часі і просторі векторів і ареалів розгортання

Цитування: Савчук І. Системна геоісторія. *Український історичний журнал*. 2023. № 4 (571). С. 224—239. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.04.224>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

людської цивілізації на різних рівнях організації географічного простору. **Висновки.** Певна просторова система самовідтворюється протягом певного географічного періоду, тому усвідомлення такої періодизації має важливе значення для встановлення закономірностей внутрішнього розвитку відповідних соціумів.

Ключові слова: системна геоісторія, геополітика, економічні експортні цикли розвитку країни, хорема, принцип Рейно, антипринцип Рейно, географічний період.

Геоісторичні дослідження є одним із основних міждисциплінарних напрямів, що виник на стику кількох наук — географії, економіки, історії, політики. У них, завдяки поєднанню методології і методики кожної з цих наук, реалізуються успішні дослідження як феноменів природи, так і особливостей розвитку суспільств певних країн і регіонів. Головною теоретичною особливістю геоісторії є намагання виявити ті багатомісячні тренди і ритми, що лежать в основі людського існування, хоча «Бродель використовував праці з фізичної географії... лише для накреслення ескізу середовища, не як кадра, а як актора життя суспільств» [1, С. 72]. Саме тому особливу увагу спрямовано на вивчення великих масивів первинних даних, що дає змогу уникнути історії подій, що змінюють одна одну, створюючи нагромадження фактів. Має місце теоретичне переосмислення самої категорії часу та його взаємодії з простором як продуктом суспільної діяльності, коли господарська діяльність є своєрідним синтезом просторово-часового континууму. Важливо, що новий етап у розвитку геоісторії розпочався у 1980-х рр., коли географи активно почали працювати у цьому напрямі [2].

У моїх попередніх публікаціях з цього питання стисло викладено основні теоретико-методологічні особливості класичного періоду наукової школи геоісторії [2, 3, С. 9—10; 4, С. 112—113]. Сформована Ф. Броделем ще 1949 р. як напрям насамперед історичної науки, у рамках школи «Анналів» [5], геоісторія у працях його безпосередніх учнів набуває нових теоретико-методологічних рис. Після того, як наприкінці 1970-х — на початку 1980-х рр. до відповідних наукових розробок долучились географи, геоісторія суттєво змінилась і перестала бути лише своєрідним напрямом історичної науки, який широко застосовує напрацювання географів та економістів. Відповідні дослідження з часом усе більше набували виразної географічної специфіки. Це дає підстави говорити про новий етап у розвитку геоісторії, коли сформувались кілька головних напрямів. Одним із них є системна геоісторія.

В українській географічній й історичній науці західні концепції все ще не стали мейнстрімом. У цьому плані особливо не таланить геоісторії, де політична складова не є визначальною. Окрім згаданої авторської монографії, є спроба Д. Вирського у ході розгляду І Речі Посполитої скористатись напрацюваннями Ф. Броделя, що вийшли в українському перекладі, аби виявити залученість українських земель у складі цієї держави в європейські економічні процеси [6, С. 11, 13]. У публікаціях з історичної географії проаналізовано переважно відповідні перекладені російською мовою у радянські часи праці іноземних вчених початку 1970-х рр. [7].

Українському читачеві відповідні напрацювання геоісториків відомі переважно за перекладами українською і російською праць Ф. Броделя і його безпосередніх учнів — П. Шоню, Е. Ле Руа Ладюрі, Ж. Ле Гоффа [8, 9]¹. Аналізу їхніх напрацювань була присвячена моя попередня стаття в «Українському історичному журналі» [2].

Відповідно до думки провідного сучасного фахівця з геоісторії К. Граталу, у розвитку геоісторії слід виділити два основних етапи — до 1980-х рр., коли відповідні дослідження виконували виключно історики у рамках наукової школи «Анналів», і після, коли такі дослідження почали виконувати переважно географи [10, С. 401], які розширили і доповнили концепцію геоісторії, залучивши напрацювання не лише економічної географії, а таких новітніх напрямів як геополітика і геоэкономика. На його думку, у сучасній геоісторії слід виділити такі головні напрями: історичної географії культурного ландшафту, геополітики школи І. Лакоста, системної геоісторії [10, С. 401—402]. Зазначимо, що цей поділ є доволі умовним, а також не включає численні напрацювання послідовників Е. Ле Руа Ладюрі, які вивчають геоісторію природних стихійних явищ, процесів, об'єктів. У рамках статті неможливо розкрити теоретико-методичні напрацювання всіх напрямів сучасної геоісторії. Тому обмежимося лише аналізом системної геоісторії як напрямку, що безпосередньо розвиває наукові напрацювання засновника цього міждисциплінарного напрямку Ф. Броделя.

Відсутність вітчизняних досліджень з питань сучасних геоісторичних досліджень спонукає розкрити відповідні основні теоретико-методологічні сучасні напрацювання системної геоісторії, у чому й полягає мета статті. Для цього було поставлено завдання розкрити погляди провідних вчених, які працюють у цьому напрямі.

Сучасні геоісторичні дослідження у Франції виконують переважно географи, які збагатили теоретико-методологічний апарат геоісторії, розширивши тим самим її дослідницьке поле, перетворивши її з історичної науки на міждисциплінарний напрям, що розвивається насамперед на основі географії

¹ Див. також: Бродель Ф. Грамматика цивилизаций. Москва: Весь мир, 2008. 552 с.; Його ж. Динамика капитализма. Смоленск: Полиграмма, 1993. 123 с.; Його ж. Идентичность Франции: у 3-х кн. Київ: Вид-во Жупанського, 2013, 2014, 2017; Його ж. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV—XVIII ст.: у 3-х т. Київ: Основи, 1997; Його ж. Очерки истории. Москва: Академический проект; Альма Матер, 2015. 223 с.; Його ж. Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II: у 3-х ч. Москва: Языки славянской культуры, 2002, 2003, 2004; Шоню П. Цивилизация классической Европы. Екатеринбург: У-Фактория, 2005. 608 с.; Його ж. История Латинской Америки. Москва: Астрель; АСТ, 2009. 160 с.; Його ж. Цивилизация Просвещения. Екатеринбург; Москва: У-Фактория; АСТ, 2008. 688 с.; Ле Руа Ладюри Э. История климата с 1000 года. Ленинград: Гидрометеиздат, 1971. 280 с.; Його ж. Коротка історія клімату: від середньовіччя до наших днів. Київ: Александрия, 2007. 398 с.; Його ж. Монтайю, окситанская деревня (1294—1324). Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2001. 541 с.; Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. Москва: Изд. группа Прогресс, Прогресс-Академия 1992. 376 с.

людини, геополітики, економічної географії [11]. Значна частина робіт були спрямовані на вивчення конкретних природних і економічних явищ чи різних географічних об'єктів (міст, регіонів, країн, континентів). Це допомогло розвинути концепцію геоісторії, розширити її теоретико-методичний апарат, адже, як зазначає К. Ґраталу, системний напрям геоісторії — це «одночасне дослідження просторової і часової логіки суспільств» [12, С. 41].

Системний напрям геоісторії остаточно сформувався у 1980-і роки у рамках утвердження постмодерністської географії Франції. У його основі лежить застосування системно-структурного підходу як бази постмодерну і неокантіанського розуміння просторово-часової єдності [13]. Докладніше особливості розвитку французької суспільної географії у цей період розкрито автором у статті [14].

Головні наукові результати першого етапу становлення нового напрямку були підсумовані у знаковій праці А. Рейно «Геоісторія. Китай часів Весни і Осені» [15], де він послідовно розвиває (на прикладі Китаю) об'єднання поліцентричного світу динамічною периферією в єдине ціле унаслідок постійного сильного зовнішнього тиску (принцип Рейно). Це було перше застосування у французьких дослідженнях минулого географічної теоретичної моделі «центр — периферія». Власне А. Рейно надав теоретичне обґрунтування запровадженню цієї моделі у французькій географії на основі застосування математичного апарату². Відповідні дослідження розвинув К. Ґраталу, 2006 р. запропонувавши антипринцип Рейно — відсутність зовнішніх загроз сприяє поліцентричному розвитку [12, С. 49]. Свої теоретико-методологічні позиції він розкриває у монографії «Місце історії. Есе з системної геоісторії» (1996) [16]. Тут він, услід за Ф. Броделем, пропонує розрізняти імперію-світ і економіку-світ (сучасне розуміння цих термінів викладено у [17]). На його думку, у першій панівними є доцентрові сили, а в іншій — відцентрові, що породжує відповідно моно- і поліцентричну моделі організації суспільства, які водночас мають два рівні аналізу — власне інтеграції й окремих суспільних спільнот [12, С. 42]. Відповідно до усталеної традиції ідеальним взірцем першої моделі є Китай, а другої — Європа. Тому такі теоретичні дослідження мають на меті пояснити сучасність через минуле, що має виняткове значення для прогнозування геополітичних процесів. Відповідну модель А. Рейно застосовував для пояснення перетворення США і СРСР з колишніх напівпериферійних держав у провідні центри світу [15, С. 208], а також перетворення Пруссії на головну політичну силу у німецькому просторі [12, С. 52].

Тривала зовнішня загроза змушує об'єднуватись з метою організації ефективно оборони, що призводить до мінімізації та строгої кодифікації шляхів і форм поширення інновацій, які контролюють і спрямовують з одного центру. При цьому має місце виразний градієнт від максимальної концентрації насе-

² Докладніше це питання висвітлено у: Reynaud A. Les rapports entre le centre et la périphérie: le coefficient de variation, technique simple de mesure de l'allométrie. *Travaux de l'Institut Géographique de Reims*. 1980. № 41-42: 71-81 та Reynaud A. *Société, espace et justice*. Paris: PUF, 1981. 264 p.

лення, отже й багатства, у центрі до мінімальної людності на периферії такого функціонального нодального регіону, що існує на основі моделі «центр — периферія». Водночас напівпериферія має шанс перетворитись у новий центр, якщо вона скористається можливістю залучення активної частини населення центру до себе для насамперед господарського освоєння території, що мало місце, наприклад, у США після проголошення незалежності. Виникнення такого нового центру дає змогу перегрупувати цілісну регіональну систему, перетворивши колишню напівпериферію у новий центр, поставивши старий у підпорядковане положення.

У численних працях з систематичної геоісторії К. Ґраталу намагається не просто пояснити сучасні процеси й явища через розкриття історичних причин їх виникнення, а послідовно розбудовує міждисциплінарний теоретичний підхід з вивчення минулого під географічним кутом. Для цього він спирається як на праці самого Ф. Броделя, так і Е. Валлерстайна. Науковою новизною є широке застосування в його публікаціях концепції хорем і хоротипів наукової школи Р. Брюне. Зокрема, теоретико-методичні засади системної геоісторії цілісно вперше були представлені у згаданій вище монографії «Місце історії. Есе з системної геоісторії» [16], яка має виняткове значення у розумінні теоретико-методологічних позицій системної геоісторії як напряду геоісторії. «Історичний посибілізм, отже продукт географічного детермінізму й економічної необхідності», — стверджує К. Ґраталу [1, С. 75].

Цінною є його думка про те, що «політика є зазвичай короткою, географія довшою, а економіка між ними. Але не слід їх накладати одну на одну: кожен із трьох поверхів може поділяти різні суспільні виміри. Є довгий час, середній і короткий час у політиці чи в економіці. Єдність одночасно відновлюється через використання підходу тривалості, історії, отже через дезінтеграцію часу» [18, С. 169]. Відповідно відсутність зовнішнього тиску унеможлиблює утворення цілісності у природно-гетерогенному середовищі, через те, що має місце обмін і поширення нових ідей не має природних перешкод.

На думку К. Ґраталу, у рамках імперських (переважно колоніальних) торговельних систем сформувались своєрідні економічні зв'язки у форматі «центр — периферія», які набули світового масштабу після того як «європейці з мінімальними витратами захопили американські народи і території» [19, С. 313]. Саме тому «мондіалізація усвідомлюється як геоісторичний процес, що поширився планетою від XV ст. Він характеризується послідовною зміною, щодо історично датованих систем визначають природу й архітектуру світового порядку... Ці системи, що змінюються, спираються на три взаємозалежні основи: геоекономіку, геополітику і геостратегію» [20, С. 37]. За П. Клавалем, існує відмінність між поняттями глобалізація і мондіалізація, адже під останньою він розуміє «поширення кругообігу на всю планету, що розпочалась у кінці XV сторіччя разом із Великими відкриттями» [21, С. 71], зумовлену реалізацією проекту суспільства епохи Модерну, тоді як глобалізацію він вважає геополітичним проявом європейського імперіалізму. Водночас, на думку К. Ґраталу,

«геоісторія посіла своє місце у трифункціональному часовому вимірі: довгий час, “структурний”, середній час, кон’юнктурний, короткий час, подієвий; інакше кажучи: *homo geographicus*, *homo economicus*, *homo politicus*» [1, С. 74]. Розвиваючи цю думку, він пише в іншій статті, що існує «системний зв’язок між автономізацією фінансової, пізніше промислової буржуазії і геополітичними конфігураціями типу міста-держави» [12, С. 44]. Саме міста-держави були, за поглядами Ф. Броделя, основою утвердження нового типу суспільства, що йшло на зміну середньовічним державам в Європі, які, проте, з часом програли змагання за політичну владу централізованим монархіям [5].

Як зазначає К. Граталу, геоісторія відрізняється від історичної географії тим, що вона включає у свій об’єкт поняття часової протяжності (*temporalité*) та вивчає процеси, а не факти, які вони породжують. Він запроваджує поняття «географічного періоду», який не завжди є «довгим часом» Ф. Броделя, адже під цим новим поняттям він розуміє «історичну тривалість, під час якої відтворюється та сама просторова система» суспільства [16, С. 199]. Тим самим у предметне поле геоісторії включаються не лише каузальні зв’язки, а й інші види відносин та їх взаємний вплив, що призводить до варіативності прояву історичних процесів у розвитку людського суспільства. Саме тому велику увагу звернуто на вивчення та обґрунтування меж географічних одиниць, в яких вони мають прояв, та виявлення їх ієрархії та підпорядкованості. Події, їх розміщення не лише у часі, а й у просторі, яке розуміється як витвір суспільства (відповідно до концепції продукування простору А. Лефевра (1974) [22]), виникає не через випадковий збіг обставин у певному місці, а має певну внутрішню логіку виникнення та функціонування [16, С. 200].

Наполягаючи на тому, що простір є продуктом розвитку суспільства, К. Граталу стверджує, що сучасне розуміння поділу світу на континенти й орієнтування карт на північ є проявом європоцентризму, що виник унаслідок розвитку західноєвропейського суспільства, і не є універсальною категорією, поширеною у всіх суспільствах світу. Саме домінування західноєвропейських країн зумовило утвердження сучасної географічної картини світу з виділенням Старого і Нового світів, Європи й Азії. «Думання про простір, констатуємо також, є одночасно думанням про час», — стверджує він [23, С. 37].

Методологічною специфікою геоісторії є те, що масштабні ряди є одночасно просторовими і часовими, адже кожний суспільний феномен має певну тривалість існування як у просторі, так і в часі [10, С. 401]. Також «відміни ритмів, дисгармонія продукують зміни. Історія народжується з розбіжності часів» [18, С. 170], і, як зазначає К. Граталу, не можливо говорити про античність поза контекстом Середземномор’я як певної географічної цілісності, чи про середньовіччя поза контекстом християнства і його контактів із навколишніми регіонами [24, С. 82—83]. На думку цього вченого, говорити про єдину часову періодизацію для всього людства є можливим лише «від XVI ст., а до того є лише обмежена у просторі періодизація» [24, С. 83]. Важливо, що «Гринвіцький меридіан напевно є тим, чим треба — просторо-

вою симетрією нашого початкового року календаря, що від початку є християнським», отже маємо формулу «Гринвіч = Ісус Христос» [24, С. 85], і «лише тому географічна локалізація як і періодизація можуть мати сенс» [25, С. 10] у геоісторичних дослідженнях як міждисциплінарному напрямі, де категорії часу і простору мають однаково важливе значення. Тому виняткового значення набувають як відбір нульової точки відліку географічних координат, так і початку сучасної епохи у розвитку людства³. Нульовий меридіан має однаково важливе значення для нашого суспільства з нульовим роком нашої ери. Конвенціональність обох цих відправних точок є очевидною, так само як і їхній виразний європоцентризм, адже григоріанський календар і географічна координатна сітка мають як основу розрахунки саме європейських вчених, виконані через відповідні потреби суспільства, до якого вони належали, де визначення точного часу і точного місця знаходження мало однаково важливе значення [23, С. 79]. Характерно, що за часів середньовіччя поняття часу і простору як реальних конструкцій людського буття у християнській Європі не мало такої однозначності [26].

Цей виразний акцент на географічному просторі і зумовив зацікавленість французьких географів концепцією геоісторії та формуванням його як одного з сучасних напрямів міждисциплінарних досліджень. Як зазначає Н. Якоб-Руссо, в основі сучасної геоісторії лежить «спроба відновити одночасно динаміку і структурування середовища чи територій за тривалий період» [11, С. 211]. Саме з цих позицій А. Рейно поділяє у просторі і часі Китай, розглядаючи його історичну періодизацію з позицій цілісності цих категорій і виділяючи два визначальні фактори — вплив «варварів» і доцентрові сили з утворення / відтворення єдиної імперської структури суспільства [15]. Розвиваючи ці дослідження, М. Бруно створює низку просторово-часових моделей для різних етносів Євразії, що допомагають зрозуміти процеси державотворення у них і формування їхніх моделей просторової поведінки в умовах взаємодії з іншими етносами [27, С. 99, 101, 121, 123, 150, 152]. Це уможливує одночасний аналіз у просторі й часі політичних і соціально-економічних процесів.

Як зазначає С. Дурнель, сучасна «геоісторія по суті просторово-часова, системна та міждисциплінарна. Її дослідження часто виконуються регресивно і діахронічно. Починаючи від сьогодення, геоісторія посилається на минуле, щоб зробити ретроспективу проблеми на місці» [15, С. 9]. У цьому контексті є цінним твердження К. Іраталу про те, що східна межа Європи по Уральському хребту була проведена В.М. Татищевим, «географом Петра Великого, який зафіксував цей рубіж з метою якнайбільше інтегрувати Росію у простір європейської цивілізації, і таким чином легітимізувати, навіть натуралізувати, політику свого володаря» [25, С. 7]. На думку К. Іраталу, сама ідея визначення

³ Докл. питання обрання нульового меридіана розкрито: Howse D. Greenwich time of the discovery of the longitude (Oxford, 1980. 254 p.); про європоцентричний погляд на світ див.: [23].

східної межі саме по Уралу, належала шведському офіцеру, її було «запозичено» без посилань на першоджерело і подано як досягнення російської науки Д. Дідро, який тоді перебував у Санкт-Петербурзі на запрошення Катерини II. Тож коли невдовзі у відомій «Енциклопедії» 1765 р. було, в обмін на щедre фінансування цариці, зазначено Уральські гори як східну межу Європи, й утвердилась першість Російської імперії за площею у цій частині світу [23, С. 84].

Систематична геоісторія намагається обґрунтувати історико-географічні моделі розвитку великих просторових одиниць. Така увага до систематики зумовлена тим, що представники цього наукового напрямку насамперед звертають увагу на необхідність обґрунтування і синхронізації географічного поділу світу на великі просторові одиниці та історичну періодизацію. Стверджується, що важливе значення мають образи, які сформувались у певних суспільствах (завжди географічно локалізовані) щодо континентів, кордонів, нації, морів, гір. Таким чином ідентифікування таких просторово-часових поділів у суспільствах є основним об'єктом відповідних досліджень [10, С. 401]. Наприклад, К. Ірталу стверджує, що «демографічний перехід є також найочевиднішим проявом геоісторії світу», що він демонструє за допомогою картоїду на базі моделі «центр — периферія» поширення демографічного переходу на різні країни починаючи з Франції, де цей процес уперше на планеті відбувся у XVIII ст. [29, С. 197]. Цей учений розробив низку картоїдів для виявлення територіально-часових закономірностей різних історичних процесів, що дає змогу по-новому їх осмислити. Таким чином картографічний метод набуває важливого методологічного значення у системній геоісторії, стає невід'ємним елементом відповідних просторово-часових реконструкцій минулого й основою створених геоісторичних моделей, за допомогою яких можна пояснити історичні процеси у відповідних регіонах світу.

Цінною у цьому плані була спроба застосування поняття «хорем» Р. Брюне, хорематичного підходу (1980) і просторово-часових моделей на їх основі («хоротипи» (1987)) для всіх країн і регіонів світу з метою виявлення головних структур просторового розвитку, здійснена у багатотомній «Всесвітній географії», виданій за ініціативи Р. Брюне й О. Дольфуса. Вже у першому томі видання, де викладено теоретико-методологічні позиції розуміння сучасного світу, увагу приділено виокремленню ролі тривалих процесів у його формуванні, що відображено у серії картографічних моделей. Вони показують, як Європа постала осердям сучасної системи-світу [30, С. 296]. З позицій геоісторії найповніше дослідження глобалізації як історико-географічного феномену розкрито К. Ірталу [29]. У 1980-і рр. було запроваджено поняття «палеохорем» для відповідних структур у минулому, а 1996 р. К. Ірталу додав до хорем часову компоненту і сформував поняття «хронохорем» [16]. З позицій геоісторії їх найбільше застосовано для розуміння історичного розвитку міст [31].

Міста, які від часів Ф. Броделя визнавали одним із головних об'єктів дослідження геоісторії, займають особливе місце у сучасних відповідних напра-

цюваннях з позицій системної геоісторії як міждисциплінарного наукового напрямку. Особливу увагу, згідно з концепцією геоісторії, приділено вивченню суперструктур, моделей і вікових трендів у розвитку міст-портів, описаних у низці сучасних статей французьких географів [32, 33]. У них розглянуто питання геоісторичного розвитку регіонів, що сформувались навколо внутрішніх морів, і розкрито специфіку ролі і значення міст-портів у Європі. Ф. Бродель у своїй останній праці звертає увагу на те, що приморські міста «мали іноземне тяжіння, жили одними лише зв'язками із закордоном і занадто часто взагалі відверталися від внутрішніх областей Франції» [8, С. 190]. Водночас слід ураховувати, що у глобалізованій економіці господарські зв'язки регіонального рівня «мають тенденцію до зникнення, а національні натомість готові повністю перетворитись на світові» [8, С. 250]. «Оновлення пов'язаності портів є найважливішою умовою функціонування світу-системи», вказує С. Дюкрює [32, С. 4]. Це оновлення зв'язків відбувається у рамках економічних циклів різної тривалості.

На думку К. Граталу, має місце така залежність між різними (за тривалістю) економічними циклами «1 кондратьєв = 6 жуглярам = 18 кітчинам» [18, С. 170]. Таке важливе теоретичне узагальнення засвідчує, що ці економічні цикли є частиною єдиного господарського процесу, що має вікову тенденцію, вперше виявлену Ф. Броделем. Окрім суто економічного прояву відповідні цикли мають виразний просторовий аспект. Це було доведено на прикладі виноградарства і виноробства у Франції, де протягом 1808—2010 рр. було виявлено два великі цикли на національному і локальному рівнях. На думку Ф. Лугуї, це зумовлено двома чинниками — негативний вплив філоксери і залежність виноробства від потреб світового ринку [34]. Власне це вказує на прояв двох видів детермінізму — природного, у першому випадку, та економічного, у другому⁴. Їх поєднання залежно від регіону чи місцевості було різним, що зумовило відмінне збереження усталених виноградарських культурних ландшафтів.

Взаємопов'язаність економічних циклів різної тривалості, якщо їх виникнення зумовлюють різні причини, дає підстави стверджувати, що господарська діяльність є значною мірою ритмічною у часовому вимірі. Таким чином саме накладання завершення різних економічних циклів одночасно породжує найглибші системні кризові явища у світовому масштабі. За К. Граталу, вони утворюють єдиний просторово-часовий ланцюг ритміки господарського життя світового масштабу [18; 35, С. 170]. Відповідно, проаналізувавши один цикл Жугляра у функціонуванні економіки, можна виявити ті закономірності, що визначають тренд тривалого розвитку. Фактично такий цикл є проміжним між тривалим економічним циклом Кондратьєва і коротким циклом Кітчи-

⁴ Докладніше питання детермінізму з позицій геоісторії як фактору розвитку суспільства розкрито у статтях: Reynaud A. La géographie entre le mythe et la science. Essai d'épistémologie. *Travaux de l'Institut Géographique de Reims*. 1974, 18-19: 11—50 та Colin G. Dictionnaire des idées reçues: D comme déterminisme. *Travaux de l'Institut Géographique de Reims*. 1972, 11: 53-58.

на, тобто він ураховує одночасно вплив як коротко-, так і довготермінових господарських процесів та явищ. Це методологічне узагальнення має виняткове значення в економічній історії та економічній географії, адже допомагає зрозуміти просторово-видовий розвиток національних і регіональних економічних структур у рамках певного цілісного часового відрізка часу, за якого існують однакові умови господарювання.

Наявність різної періодичності економічних циклів є свідченням нормального функціонування ринкової капіталістичної ліберальної економіки. Ф. Бродель вважав, що довгі економічні цикли Кондратьєва не є достатнім методологічним інструментом для того, щоб виявити багатовікові тренди, адже ці цикли мають виразну господарську природу, тоді як сутність історичних циклів все ще слід зрозуміти [36, С. 730]. «Цикли, інтерцикли, структурні кризи приховують тим самим певну регулярну впорядкованість, стабільність систем, які окремі [вчені — *I. С.*] називають економічними цивілізаціями», яка, на думку Ф. Броделя, наприклад, тривала у Західній Європі чотири—п'ять сторіч на основі торговельного капіталізму до глибинної трансформації (Першої промислової революції) у нову таку цивілізацію у XVIII ст., в якій ми продовжуємо існувати [36, С. 733].

«У XVI сторіччі зі встановленням регулярних зв'язків між Північною Європою, Фландрією, азійським світом і великими італійськими портами (Генуя, Венеція) складається європейський світ-економіка, центром якого у XV ст. був Антверпен. Цей процес став першою серйозною глобалізацією після римської глобалізації античного світу», — стверджує Ж. Ле Гофф [9, С. 122—123]. Таким чином, економічна історія й економічна географія минулого усвідомлені не як набір певних фактів, розміщених у часі і просторі, а як певний прояв циклічності та структурних змін, які можна передбачати й у майбутньому. Саме у цьому полягає велике теоретико-методологічне значення системної геоісторії для сучасних напрацювань із прогнозування майбутнього розвитку людства.

Довгі економічні цикли не лише зумовлювали появу основних трендів у розвитку світового господарства, але й визначали основні напрями розвитку країн у різних регіонах світу. Першим із географів звернув увагу на виразний просторовий прояв таких циклів Т. Ерве, який стверджував, що «бразильська історія зводиться до її знаменитих «економічних циклів», тому очевидно, що вони мали значний прояв в її географії. У регіональному масштабі географію циклів можна прочитати, з одного боку, в рамках мережі переміщень, створеної так, щоб пов'язати кожен регіон виробництва із зовнішніми ринками, і в економічному градієнті, що існує між узбережжям і внутрішніми районами, градієнті, який є функцією відстані для засобів вивезення експорту» [37, С. 17]. Цей вчений першим запроваджує хоремний підхід до вивчення просторових змін господарського освоєння території Бразилії, зумовлених її експортною спеціалізацією [37, С. 17; 38; 39, С. 46]. Він виділяє хронохоремі як просторовий вираз територіальних структур економічних циклів золота, цукру, кави у формуванні головних векторів економічного розвитку цієї країни [39, С. 46].

Е. Тьєрі зазначає, що створення сільськогосподарських високотоварних підприємств із виробництва цукру з цукрової тростини (*engenho* — енженьйо, буквально цукорня — фабрика з перероблення цукрової тростини) лежало в основі першого економічного циклу з господарського освоєння території сучасної Бразилії [40, С. 372—376]. Тому її «економіка більше ніж чотири сторіччя спиралась на серію економічних циклів кількох великих видів виробництва, що були основою її експорту (цукор у XVI ст., золото від кінця XVII ст. до початку XVIII ст., кава у XIX ст. і XX ст., каучук на початку XX ст.)» [40, С. 374]. Наше дослідження [3] показало, що в Україні так само мали місце різні цикли експорту, які безпосередньо впливали на організацію господарської діяльності. Це була перша спроба поглянути на минуле Вітчизни з позицій саме системної геоісторії.

Наслідком існування цих циклів був виразний територіальний аспект, адже «Бразилія залишалась, протягом XIX ст. і першої половини XX ст., колекцією агроекспортних чарунок, розміщених поруч, мозаїки майже автономних регіонів, сформованих під час одного з цих циклів. Кожен із них був зосереджений на виробництві експортних товарів, поєднаний транспортною мережею з морським портом, і у свою чергу він складався з куди менших виробничих чарунок, великих маєтків і плантацій» [40, С. 374].

Просторова нерівномірність прояву економічних циклів, зумовлених експортною діяльністю, була зрозумілою вже у перших наукових розробках у рамках колоніальної географії [41, С. 45—60], адже саме тоді було сформульовано класичну модель господарського освоєння території заморської колонії. В її основу покладено концепцію мінімізації транспортних витрат у разі переміщення далі від узбережжя, адже головними центрами колоніальної системи були найбільші морські торговельні порти. Саме через них відбувалось вивезення колоніальних товарів, вироблених у різних прилеглих до морського порту районах. Так формувалась виразна градієнтна видозмінена модель концентрів господарського освоєння на базі відомої моделі Тюнена для аграрних регіонів.

Універсальність градієнтної моделі аграрного освоєння території зумовлена насамперед транспортними витратами на доставку готової продукції до основного центру збуту. За колоніального режиму це були саме морські порти, через які здійснювали вивіз відповідної сировини. Великий вплив на обсяги вивезення, а отже розвиток виробництва, орієнтованого на експорт, зумовлювала кон'юнктура світового ринку. Власне, до утворення цілісного дійсно глобального ринку збуту, існували колоніальні світи-економіки, у рамках яких функціонували сталі торговельні відносини. Такій господарській системі притаманною була саме циклічність, визначена переважно природними умовами і нерівномірністю розміщення виробництва більшості товарів експорту під час становлення єдиної світової економіки.

«У кожному випадку, яким не був би продукт експорту і транспортні засоби, що використовувались, система експлуатації мала регіональний прояв через ієрархізацію простору та міських центрів згідно з екзогенною логікою. Ось

чому цикли національного масштабу не призводять до створення економічного простору, в основі якого є внутрішня логіка, тобто бразильська. Основний градієнт бразильського простору протиставляє узбережжя і внутрішні райони, як у розподілі людей, так і у ступені інтеграції в світову економіку: існує виразне зонування простору, що є наслідком експортної функції циклів. Взаємонакладання регіональних організацій утворює бразильський простір як архіпелаг, без поєднання, і це дивно, адже політична єдність реалізована без наявності економічної потреби у цьому» [40, С. 377]. Чи мала місце подібна ситуація у минулому інших країн, зокрема України? На це питання ще потрібно дати відповідь. Наявний теоретико-методологічний інструментарій системної геоісторії забезпечує можливість це зробити для минулих історичних епох і ситуації напередодні сучасної війни, осмислення економічного розвитку Вітчизни за роки її незалежності під беззаперечним впливом глобалізованої світової економіки.

Цінними є виявлення Т. Ерве в Європі палеохорем, проявлених у територіальних структурах розселення й економіки [39, С. 48—50]. Це є дуже важливим теоретичним висновком, завдяки якому на прикладі України можна показати, як територіальні структури виробництва, орієнтованого на експорт, створені у попередні епохи, нині проявляються у відповідних сучасних структурах. Для цього необхідно виконати відповідне геоісторичне дослідження. У цьому контексті слід розглядати працю [3], де такі територіальні структури в економічному минулому України виділено саме у контексті її взаємодії зі світовим, передусім європейським, ринком.

На прикладі Бразилії Т. Ерве довів, що міжнародна спеціалізація цієї країни не лише визначає особливості суспільно-політичного ладу, а й окреслила просторові аспекти і пріоритети в освоєнні наявних ресурсів і залученні територій у господарську діяльність, сформувавши виразну регіональну самобутність цієї найбільшої за площею країни Південної Америки. При цьому фронтір освоєння її території просувався у різні природні регіони з огляду на потреби світового ринку у певних видах ресурсів [37]. Тому він не мав єдиного вектора і осередку розвитку, що призвело до особливостей сучасного соціально-економічного розвитку Бразилії. Він сформувався у формі архіпелагу регіонів метрополії, що мають куди тісніші зв'язки з містами інших країн, до яких постачали основні товари їхнього експорту, ніж між собою. «До середини ХХ ст. Бразилія функціонувала як архіпелаг сусідніх агроекспортувальних осередків. [...] Оскільки кожен цикл відбувався в іншому регіоні, або майже так, територію Бразилії можна описати як мозаїку квазіавтономних регіонів, сформованих під час одного з цих циклів. Отже, кожен із них, зосереджений на виробництві експортного товару, що вивозиться мережею транспортних шляхів до морського порту (звідки товар транспортується до споживчих ринків), в свою чергу складається з менших виробничих осередків, великих маєтків або плантації. Тому можна без перебільшення говорити про бразильський архіпелаг, до того ж ці осередки взаємодіяли, коли вони мали це робити, кабо-тажем уздовж узбережжя Атлантики» [37, С. 20].

Таким чином глобальна економічна система світу-економіки зумовлює появу глобальної світосистеми. Водночас, як стверджує Т. Ерве «цикли мають також їх географію, тобто прописані у просторі, що видно на кількох рівнях. На локальному рівні вони призвели до появи сільських і міських ландшафтів, однорідних з їхніми соціальними структурами відповідної епохи. Цукровий цикл на місцевості є, конкретно, рабовласницькою плантацією, з контрастом між будинком господаря та раба, монокультурою цукрової тростини і концентрацією землі. Подібним чином цикл золота чи діамантів пов'язаний із бароковими містами Мінас-Жерайс, які називались за продуктом видобутку (золото в Оро-Прето, алмази у Діамантіні). На регіональному рівні географія циклів прочитується у мережі циркуляції, створеної таким чином, щоб поєднати кожен виробничий регіон із зовнішніми ринками, конкретизуючи також на місцевості логіку експорту системи і, з іншого боку, економічний градієнт, який є функцією відстані від засобів вивезення експорту» [40, С. 377]. Виділення великих (подібних до циклів Кондратьєва) циклів з виробництва цукру Т. Ерве прямо пояснює головними змінами у зовнішній і почасти внутрішній геополітиці цієї держави, що тісно пов'язано зі світовими економічними циклами.

Важливо відзначити, що вже у ХІХ ст. економічні цикли стають значно коротшими, з огляду на утворення єдиного глобального ринку сировини. Наприклад, протягом лише цього століття у Бразилії каву замінює бавовник, а його, у свою чергу, каучук. Потреба розвинених країн у цих видах сировини, насамперед для розвитку промислового виробництва, істотно визначала особливості господарського освоєння глибинних районів, адже якщо спочатку це був ареал вирощення кави між Сан-Паулу і Белу-Орізонті, то потім настала черга ареалу бавовника між Ресифі й Наталем, який був замінений районом товарного збору гевеї в Амазонії. Варто зазначити, що кожен із цих циклів впливав на становлення і розвиток інших видів економічної діяльності. Так, наприклад, виробництво цукру потребувало значної кількості великої рогатої худоби для перевезення цукрової тростини на цукроварню, функціонування цукрових млинів, вивезення виробленого цукру до морського порту, а також для виготовлення солонини і засушеного м'яса й шкіряних виробів. Таким чином освоєння внутрішніх районів цієї країни визначалось ритмом економічного росту розвинених країн світу, що на різних його етапах потребували різних видів місцевої сировини для потреб власної промисловості. Експортна орієнтація одних регіонів країни обумовлювала зміни в інших, що займали підпорядковане положення, з огляду на те, що у них лише розпочиналось широкомасштабне господарське освоєння. Тому піонерні райони освоєння мали можливість стати тим осердям напівпериферії, яке із часом поєднувало регіони в економічно цілісне утворення. Через це політична єдність держави набувала економічного відображення у формуванні складних просторових зв'язків у межах національного ринку.

Виконаний аналіз напрацювань зі системної геоісторії переконує у перспективності подібних досліджень української минувшини. Розгляд теоретико-методологічних напрацювань сучасних дослідників у сфері системної гео-

історії допоможе українським історикам і географам зрозуміти доцільність і цінність міждисциплінарних наукових досліджень, а також розширити наукові інтереси і по-новому інтерпретувати минуле України, її залежність від зовнішніх соціальних, економічних, політичних процесів. У цьому контексті доцільно розглянути сучасні принципи геоісторії та розкрити їх можливе застосування до минулого і майбутнього розвитку України у загальноєвропейському контексті. Завдяки цьому європейська інтеграція держави набуває осмислення як одна зі складових загальноконтинентального процесу історичного розвитку.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Grataloup, C. L'appel des grands espaces. *Espaces Temps*. 1986, 34—35: 71—76. [in French].
2. Savchuk, I. Formation of Geohistory as an Interdisciplinary Direction in French Humanities of the Second Half of the Twentieth Century. *Ukrainian Historical Journal*. 2021, 2: 154—166 [in Ukrainian].
[Савчук І. Становлення геоісторії як міждисциплінарного напрямку у суспільних науках Франції другої половини XX ст. *Український історичний журнал*. 2021. № 2. С. 154—166].
3. Savchuk, Ivan G. Rozvytok hospodarskoyi diyalnosti na terytorii suchasnoi Ukrainy u prostori ta chasi. Smolii, V.A. (Ed.). Kyiv, 2019 [in Ukrainian].
[Савчук І.Г. Розвиток господарської діяльності на території сучасної України у просторі і часі. Київ, 2019. 210 с.].
4. Savchuk, I. Main scientific approaches to study space-development of economic activity. *Ukrainian Historical Journal*. 2018, 2: 110—120 [in Ukrainian].
[Савчук І. Основні наукові підходи до вивчення просторово-галузевого розвитку господарської діяльності. *Український історичний журнал*. 2018. № 2. С. 110—120].
5. Braudel, F. La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II. Paris, 1949. [in French].
[Бродель Ф. Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II: в 3-х ч. — Москва: Языки славянской культуры, 2002, 2003, 2004. — пер.].
6. Vurs'kyu, D. Pochatok suchasnosti: druha khvylya hlobalizatsiyi, kinets' Staroho Poryadku ta Ukrayina (XV — seredyna XIX st.). Kyiv, 2019 [in Ukrainian].
[Вирський Д. Початок сучасності: друга хвиля глобалізації, кінець Старого Порядку та Україна (XV — середина XIX ст.). Київ, 2019].
7. Shchodra, O. Istorychna heohrafiya: evolyutsiya pohlyadiv na predmet i zavdannya studiy. *Visnyk L'vivskoho universytetu. Seriya istorychna*. 2013, 48: 282—296 [in Ukrainian].
[Щодра О. Історична географія: еволюція поглядів на предмет і завдання студій. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2013. Вип. 48. С. 282—296].
8. Braudel, F. Chto takoye Frantsiya? Lyudi i veshchi (2 vols.) Moscow, 1994—1997 [in Russian].
[Бродель Ф. Что такое Франция? Люди и вещи: в 2 т., 3-х кн. Кн. 2, ч. 2: «Крестьянская экономика» до начала XX в. Москва: Изд. им. Сабашниковых, 1997]
9. Le Goff, J. Rozhdeniye Evropy. Moscow, 2007 [in Russian].
[Ле Гофф Ж. Рождение Европы. Москва: Ника-Центр, 2007. 144 с.].
10. Grataloup, C. Géohistoire. In: Dictionnaire de la géographie et de l'espace des sociétés (pp. 401—402). Ed. by J. Lévy et M. Lussault. Paris, 2003 [in French].
11. Jacob-Rousseau, N. Géohistoire/géohistoire: quelles méthodes pour quels récits? *Géocarrefour*. 2009, № 84/4: 211—216 [in French].
12. Grataloup, C. Le principe de Reynaud. *Travaux de l'Institut Géographique de Reims*. 2006, 125—126: 41—54 [in French].

13. Reynaud, A. La notion d'espace en géographie. *Travaux de l'Institut Géographique de Reims*. 1971, 5 : 3—14 [in French].
14. Savchuk, I. Osnovni tendentsii rozvytku frantsuzkoi heohrafi u 70—80-kh rr. XX st. *Ukrainian Geographical Journal*. 2004, 3: 74—81 [in Ukrainian].
[Савчук І.Г. Основні тенденції розвитку французької географії у 70—80-х рр. XX ст. *Український географічний журнал*. 2004, № 3. С. 74—81].
15. Reynaud, A. Une géohistoire. La Chine des Printemps et des Automnes. Paris, 1992 [in French].
16. Grataloup, C. Lieux d'histoire. Essai de géohistoire systématique. Montpellier: Reclus, 1996 [in French].
17. Savchuk, I.G. (Ed.) Glossary of modern geography. URL: https://geohub.org.ua/node/add/termin_geograph [in Ukrainian].
18. Grataloup, C. Temps partiels. *Espaces Temps*. 1995, 59—61: 167—175 [in French].
19. Grataloup, C. La mondialisation dans une perspective géohistorique. *Bulletin de l'Association de géographes français*. 2008, 3: 307—314 [in French].
20. Carroué, L. Géographie de la mondialisation. Crises et basculements du monde. Paris: Armand Colin, 2019 [in French].
21. Claval, P. L'aventure occidentale. Modernité et globalisation. Paris: Éditions Sciences Humaines, 2016 [in French].
22. Lefebvre, H. La production de l'espace. Paris: Anthropos, 1974 [in French].
23. Grataloup, C. L'invitation des continents. Comment l'Europe a découpé le Monde. Paris: Larousse, 2009 [in French].
24. Grataloup, C. Les périodes de l'espace. *Espaces Temps*. 2003, 82—83: 80—86 [in French].
25. Grataloup, C. Singulier/pluriel. *Espaces Temps*. 1998, 68—70: 6—15 [in French].
26. Le Goff, J. La civilisation de l'Occident Médiéval. Paris: Flammarion, 1997 [in French].
[Ле Гофф Ж. Цивілізація середньовікового Запада. Москва: Прогресс, Прогресс-Академия, 1992. 376 с. — пер.]
27. Bruneau, M. L'Eurasie. Continent, empire, idéologie ou projet. Paris: CNRS, 2018 [in French].
28. Dournel, S. La vulnérabilité d'un territoire, un héritage complexe à révéler: démonstration à travers l'étude géohistorique du risque d'inondation en Val d'Orléans (France) [VertigO]. *La revue électronique en sciences de l'environnement*. 2016, 16/3. Vulnérabilités environnementales: perspectives historiques. <https://id.erudit.org/iderudit/1039986ar> [in French].
29. Grataloup, C. Géohistoire de la mondialisation: le temps long du Monde. Paris: Armand Colin, 2010 [in French].
30. Le système Monde. In: O. Dollfus et autres. Géographie Universelle (12 vol.). Vol. 1. Mondes nouveaux. Livre second. 1990 [in French].
31. Dossier chrono-chorématique urbaine. *M@ppemonde*. 2015, 1 (117) [in French].
32. Ducruet, C. Structures et dynamiques spatiales des villes portuaires: du local au mondial. *Mappemonde*. 2005, 77: 1—6 [in French].
33. Brocard, M., Lecoquierre, B., avec la coll. de P. Mallet. La chorotype de l'estuaire européen. *Mappemonde*. 1995, 39: 6—7 [in French].
34. Legouy, F. La géohistoire de l'espace viticole français sur deux siècles (1808—2010): plusieurs cycles viticoles décryptés. *EspacesTemps.net* [En ligne] Travaux, 2014. URL: <https://www.espacestemp.net/articles/lageohistoiredel'espaceviticolefrançais/> [in French].
35. Grataloup, C. Le temps réfléchi. L'histoire au risque des historiens. *Espace Temps*. 1995, 59—61 [in French].
36. Braudel, F. La longue durée. *Annales : Économies, Sociétés, Civilisations*. 1958, 4: 725—753 [in French].

37. Théry, H. La conquête de l'espace brésilien. *Vingtième Siècle. Revue d'histoire*. 1990, 25: 13—28 [in French].
38. Théry, H. Brésil: un atlas chorématique = Brasil: um atlas coremático = Brazil: a choromathical atlas. Paris: Fayard / Reclus, 1986 [in French].
39. Théry H. Chronochorèmes et paléochorèmes: la dimension temporelle dans la modélisation graphique. In: *Modèles graphiques et représentations spatiales* (Eds André Y., Bailly A., Clary M., Ferras R., Guérin J.-P.). Paris: Anthropos/Reclus, 1990 (pp. 41—61) [in French].
40. Amérique latine. Bataillon C., Deler J.-P., Théry H. Paris: Hachette / GIP Reclus, 1991 [in French].
41. Berdoulay, V. La formation de l'école française de géographie. Paris: C.T.H.S., 1995 [in French].

Надійшла / Received 08.01.2023

Ivan SAVCHUK

Candidate of Geography Sciences (Ph. D. in Geography),
Senior Research Fellow,
École des Hautes Études en Sciences Sociales (Paris, France)
ivansavchuk@yahoo.com
<https://orcid.org/0000-0003-3779-0467>

THE SYSTEMATICAL GEOHISTORY

The purpose of the article is to reveal the scientific features of contemporary geohistory. The epistemological specifics of the relevant developments are revealed. Theoretical and methodological features of the concept of economic export cycles of the country's development, geographical period, chorems and chorotypes are shown. Their introduction to domestic studies of spatial-temporal patterns of social development, especially from the viewpoint of history and geography, will help to understand better not only the development of Ukraine's past but also the current relevant processes. **The methodological basis of the material.** The clear interdisciplinarity of research from the perspective of systems geohistory contributes to the creation of a holistic picture of the impact of past processes on the present and allows us to predict future social development. An important place in these studies is the concept of the integrity of space and time in the spirit of neo-Kantianism, perception of time not from the perspective of a set of events fixism but as a process with a certain direction of development, consisting of different types of time, biological rhythms, natural cycles. At the same time, relevant scientific developments in geopolitics and geography are widely used, which allow a new interpretation of the formation and development of the modern global world system. The unification of the polycentric world with a dynamic periphery into a single whole is possible due to constant strong external pressure (Reynaud's principle), while the absence of external threats contributes to polycentric development (Reynaud's anti-principle). An important place is the use of the chorem approach (especially use of paleochorems) to determine long-term vectors and areas of development of human civilization in time and space at different levels of organization of geographical space. **The conclusions.** A certain spatial system recreates itself during a certain geographical period, so the awareness of such periodization is important for establishing the patterns of internal development of the societies.

Keywords: *systematical geohistory, geopolitics, development cycles, chorems, Reynaud's principle, Reynaud's anti-principle, geographical period.*